

Nadir İSMAYILOV
Dosent

TƏBİƏTŞÜNASLIQ, TEXNİKA VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI ÜZRƏ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFIK TƏHLİLİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Biblioqrafiyaşünaslığın inkişaf etmiş sahələrindən biri də biblioqrafiyanın metodikasındır. Biblioqrafiyalaşdırmanın metodikası iki: ümumi və xüsusi səviyyədə öyrənilir. Xüsusi metodikanın tədqiq edilib öyrənilməsi sahəsində xeyli təcrübə toplanmışdır (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). Ümumiyyətlə biblioqrafiyalaşdırma prosesində ən mühüm problemlərdən biri sənədin düzgün biblioqrafik təhlilidir.

Biblioqrafiyalaşdırma zamanı ilkin sənədlərin mətninin məzmunu onlarda olan ən mühüm məlumatları meydana çıxarmaq və onları ardıcıl şəkildə, bitkin formada ümumiləşdirmək məqsədilə təhlil olunur. Analitik adlanan bu mərhələ aşağıdakı üç müstəqil əməliyyatdan ibarətdir:

1. Biblioqrafik təsvirin tərtibi; 2. Annotasiyalaşdırma və referatlaşdırma; 3. Sistemləşdirmə.

Təbiətşünaslıq, texnika və kənd təsərrüfatı ədəbiyyatının biblioqrafiyalaşdırması zamanı həmin proseslərin spesifik cəhəti müvafiq sahələr üzrə ədəbiyyatın məzmunu və həmin sahələr üzrə məlumat tələbatının xarakteri ilə şərtlənir. Bəhs edilən sahə ədəbiyyatının tərkibinə həm çox cəhətli, həm də dar mövzular üzrə əsərlər daxil olunur ki, bunlar da eyni beynəlxalq dillər vasitəsilə çoxlu miqyasda faktiki məlumatları əks etdirir. Müvafiq sahələr üzrə mütəxəssislər üçün daha çox yeni tədqiqatların perspektiv istiqamətlərini nəzəri cəhətdən ümumiləşdirən əsərlərin məz-

mununu bibliografik cəhətdən təhlil etmək, ayrı-ayrı sənədlər arasında əlaqəni müəyyən etmək mühüm məsələdir.

Bibliografiyaşdırma zamanı məlumat tələbatının çoxcəhətliliyi, hadisə və obyektlərin hər hansı əlaməti üzrə sorğuların yaranmasının mümkünlüyünü nəzərə almaq lazımdır.

Eyni zamanda, elmi-köməkçi bibliografik mənbələr üçün hazırlanan məlumatlar elmi sənədlərin məzmunu, onların seçilməsi və öyrənilməsi ardıcılığına təsir göstərir.

Elmi təbii, texniki və kənd təsərrüfatı mövzuları üzrə tövsiyə vəsaitləri üçün seçilən ədəbiyyatın təhlili elmi dünyagörüşünün formalaşmasına, oxucuların yeni ədəbiyyatı asan başa düşməsinə kömək edir.

Sənədlərin təhlili prosesi üç mərhələdən ibarətdir:

1. Sənədin məlumat əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi və bibliografik xarakteristika növünün seçilməsi.

2. Daha əhəmiyyətli məlumatların meydana çıxarılması məqsədilə sənədin məzmununun təhlili.

3. İkinci dərəcəli sənədi tərtib etmək üçün daha əhəmiyyətli məlumatların ümumiləşdirilməsi.

Birinci mərhələdə sənədin məlumat əhəmiyyəti qiymətləndirilir, onda hişz olunan məlumatların xarakteri, həcmi müəyyən olunur. Bu, sənədin mövzusunun aktuallığı, məzmunun orijinallığı, dəqiqliyi və dolğunluğu ilə əlaqədardır.

Beləliklə, birinci mərhələdə hər hansı bir sənədin bu və ya digər bibliografik vəsaitə daxil edilməsinin məqsəduyğunluğu, məlumatın müqayisəsinin tam dərinliyi, adekvat bibliografik xarakteristika növü müəyyən olunur.

Bibliografik təhlilin ikinci mərhələsinin məqsədi əhəmiyyətli informasiyaların üzə çıxarılmasından və onun əhəmiyyətsiz məlumatlardan ayrılmasından ibarətdir. Bu zaman yeni məlumatlara, prinsipial vəziyyətlərə, daha maraqlı elmi konsepsiyalara, təklif və tövsiyə olunan yeni metodikaya xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu da ondan

irəli gəlir ki, ən yeni informasiyalar həqiqətən də minimum məhdudlaşdırmaya malik olur. Yəni həmin məlumatlar olduğu kimi referatın mətninə daxil edilir və o, annotasiyaşdırma və bibliografik sistemləşdirmə zamanı əsas və başlıca obyekt hesab olunur. Yeni məlumatların oxucular tərəfindən daha asan dərk olunması üçün referata və ya annotasiyaya bir sıra məlum, tanış informasiya daxil edilir. Bu da yeni informasiya ilə əvvəlki, yəni məlum informasiyanı üzvi şəkildə birləşdirir. Sənədin təhlili zamanı təkrar sənəd mənbələrindən heç birinin vəsaitə daxil edilməsinə əsas verən elementlərin üzə çıxarılması və aydınlaşdırılması da az əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn: təkrar sənəddə əks etdirilmiş nümunələr, mövzuya müraciət motivləri bu qəbildəndir.

Bibliograf, yalnız əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz informasiyaları qarşılıqlı qaydada müəyyənləşdirdikdən sonra sənədin bibliografik xarakteristikasında mətnin hansı elementlərinin əks etdirilməsini qərarlaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ən əhəmiyyətli məlumatlar sənədin məzmun elementlərinin və ilkin sənəd formaları elementlərinin hərtərəfli təhlili nəticəsində üzə çıxarıla bilər.

Forma elementləri dedikdə, sənədi sərbəst, müstəqil obyekt kimi xarakterizə edən sənədin xarici elementləri başa düşülür. Forma elementlərinə aşağıdakılar aiddir: müəllifin фамилиясы, sənəd obyektinin adı (sərlövhəsi), sənədin nəşr ili, nəşr yeri və s. Məzmun elementləri dedikdə isə aparılmış tədqiqatı xarakterizə edən obyektiv əlamətlər, elmi işləmələr, müəyyən obyektin istehsalı və ya elmi nəzəri fəaliyyətinin digər növləri, həmçinin müəllifin çap olunmuş (əlbəttə mövzu ilə bağlı) əsərləri və s. başa düşülür. Sənədin ən əhəmiyyətli məzmun elementləri təbiətsünaslıq, texnika və kənd təsərrüfatının hər hansı bir sahəsi üçün ümumi elementlər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, bütün sahələr üçün ümumi hesab edilən elementlərə tədqiqatın obyektinə və ya sahəsinə; obyektin xüsusiyyəti və ya tədqiqatın

xarakteri: fəaliyyətin müvəqqəti əlamətləri; obyektin yayılma əlamətləri; tədqiqatın məqsədi və işlənməsi; tədqiqatın metodu və elmi işləmələri aiddir. Sənədin məzmununun bir elementinin mövcud olmamasına görə, sənəd özünün inandırıcılığını itirmir və tam dərk olunan formada qalır. Məsələn, tədqiqatın işlənməsi yeri belə element hesab olunur. İki elementin olmaması şəraitində sənəd öz əhəmiyyətini qismən itirir. Nəzarət və ya eksperiment vaxtı tədqiqat metodları həmin elementlərə aiddir. Üç məzmun elementi olmadısa sənəd-məlumat tamamilə başa düşülməz olur. Məsələn, tədqiqatın məqsədi olmadıqda bu mülahizə olunur. Bunlar ilkin sənədin təhlili prosesində mütləq nəzərə alınmalıdır. Müsbət təşəbbüs kimi son illər məzmun təhlili proseslərini yüngülləşdirmək və normallaşdırmaq üçün formallaşdırılmış metodlar tətbiq olunmağa başlanılmışdır. O cümlədən də poaspekt (anket), faset və kontent-təhlil metodları bu qəbildəndir.

Poaspekt (anket) təhlil metodunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konkret mətnlər anket formasında təqdim olunan, qabaqcadan verilmiş suallar siyahısına uyğun olaraq işlənir. Təbiətşünaslıq, texnika və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində konkret obyektlər, proseslər və hadisələr üçün həm ümumi, bununla yanaşı həm də ixtisaslaşdırılmış anketlər işlənilib hazırlanır. Anket metodundan istifadə olunması yalnız sənədin aspektini (cəhəti) aydınlaşdırmağa imkan verir, lakin onun daha geniş təfsilatı ilə açılması üçün imkan vermir.

Son illərdə təbii-elmi, texnika və kənd təsərrüfatı ədəbiyyatının sənədin bibliografik vəsaitə daxil edilməsi məqsədilə təhlilində faset təhlil metodu daha geniş yayılmışdır. Faset termini iki nöqtəli təsnifatın əsasını qoymuş Ş.R.Ranqanatan tərəfindən təklif edilmişdir. O, mətnin əsas cəhətlərini ifadə edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən predmet müəyyən bilik sahəsinin daxilində nəzərdən keçirilə bilər. Ş.R.Ranqanatan bu termini (anlayışı) çox geniş mənada

istifadə edirdi. Bu termin həm də yalnız sənədin kateqoriyasını deyil, əsas şöbələri (sınıfları), kateqoriya daxilində təsnifatın əsasını ifadə edən vahid anlayışdır. İki nöqtəli təsnifata faset «vahid məzmunca birləşmiş iyerarxik anlayışlar sırası» təsnifatı da deyilir.

Faset metodunun üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir: müəyyən kateqoriya (faset üzrə) üzrə mətnin dəqiq ardıcılıqla təhlili; sənədin məzmununun qısa özlənmiş formada verilməsi zamanı təhlilin son dərəcədə dəqiq olması.

Anket və faset metodlarının istifadə olunması istər annotasiyalaşdırma, istərsə də referatlaşdırma və həmçinin sistemləşdirmə prosesində sənədin məzmun təhlilini daha da əhəmiyyətli şəkildə zəngilləşdirir.

Kontent-təhlil isə nəzarətdə mühüm rol oynayan bəzi elementlərin üzə çıxarılması əsasında çoxsaylı mətnlər kütləsinin formallaşdırılmış seçilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Həmin elementlərin statistik üsulla öyrənilməsi və alınmış məlumatların sistemləşdirilməsi nəticəsində onlar kəmiyyət xarakteristikasına çevrilir ki, bu da tutuşdurmaq və dərk etmək üçün real imkan yaradır. Onların şərh olunması bir sıra qanunauyğunluqları, əhəmətləri, ayrı-ayrı məlumatları (məsələn, elmi kollektivin və ya fərdi tədqiqatının problemin öyrənilməsindəki xidməti, mözünün dərinliyi və işlənməsi mərhələsi və s.) müəyyən etməyə imkan verir. Məhz bunu da yalnız digər sənədlərin məzmun fonunda üzə çıxarmaq mümkündür.

Təhlilin ikinci mərhələsində tətbiq olunan formallaşdırılmış metodlar obyektiv bibliografik xarakteristikanın sonrakı təhlili üçün sənədin məzmununun öyrənilməsinin daha da dərinləşdirilməsinə istiqamətləndirilir.

Üçüncü mərhələdə təkrar sənədin tərtibi üçün daha əhəmiyyətli məlumatların ümumiləşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman qəbul olunan metodiki qərar tamamilə məlumatın məhdudlaşdırılmasının müəyyən səviyyəsinə

müvafiq biblioqrafik xarakteristikanın seçilmiş növündən aslıdır. Məhdudlaşdırmanın birinci səviyyəsində üzə çıxarılmış forma elementlərinin normalaşdırılmış düzlüyü həyata keçirilir ki, nəticədə də biblioqrafik təsvir olunur. Nəhayət, üçüncü səviyyədə sənədin axtarış obrazı yaradılır.

Biblioqrafik təsvir biblioqrafik qeydin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Onun əhəmiyyəti signal ədəbiyyat göstəricilərinin hazırlanması ilə daha da artır. Bu da hər şeydən əvvəl, məlumatvermənin operativliyini yüksəltmək məqsədilə əks etdirilən materialların annotasiya və referata daxil edilməsi ilə bağlıdır. Elmi-təbii, texniki və kənd təsərrüfatı ədəbiyyatının biblioqrafik təsviri bir çox hallarda yalnız sənədin məzmunu haqqında deyil, həm də müəyyən oxucu dairəsi üçün əhəmiyyəti haqqında fikir yürütməyə imkan yaradır. Təsvirin məlumatlılıq baxımından daha mühüm elementləri sırasına sərlovhə və sərlovhəaltı məlumatlar daxildir. Onlar sənədin sahəvi mənsubiyyətini, onun tematikasını (prosesin təsviri və ya hadisə, avadanlıq və s.), janr xüsusiyyətlərini (baş məqalə, resenziya, xülasə və i.a.) xarakterizə olunur. Təbiətşünaslığa dair çap olunmuş və çap olunmamış materialların sərlovhə və sərlovhəaltı məlumat kütləsi, digər elm sahələrinə dair sənədlərin sərlovhəsi ilə müqayisədə daha əhəmiyyətlidir. Mətnlərdə xüsusi terminologiya və simvolların sərlovhələrinin geniş istifadə olunması ilkin sənədin məzmununun verilməsi imkanlarını yüksəldir, işin adının xarici dillərdə mənasını dərk etməyi yüngülləşdirir. Məzmun haqqında təsdiq olunmanın sərtləşdirilməsi müəllif və yaradıcı-təşkilat haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Əgər, müvafiq sahənin oxucuları üçün fəaliyyəti daha çox maraq doğuran tədqiqat idarələri və alimlər qrupu üçün məlumdursa, adlarını çəkdiyimiz təsvir elementləri ədəbiyyatı onun məlumat qiyməti baxımından xarakterizə edə bilər.

İlkin sənədin (məsələn, hesabat, patent, standart) növü haqqında biblioqrafik təsvirdən alınan məlumatın

onun nəşri vaxtı haqqında məlumatla (və ya kəşfə, ixtiraya sifariş verilməsi) uyğunlaşdırılması müəyyən dərəcədə təqdim olunan informasiyanın aktuallığı haqqında müəhkimə yürütməyə imkan verir. Jurnalın və ya məcmuənin sərlovhəsi (adı) məqaləyə verilsə, bir çox hallarda onun məqsəd və oxucu istiqaməti haqqında fikir söyləməyə şərait yaradır. Təbiətşünaslığa dair vətən və xarici elmi – köməkçi göstəricilərin hazırlanması zamanı qəbul olunmuş sənədlərin bütün müəllifləri haqqında məlumatın təsvirə daxil edilməsi işin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə xarakterizə edir. Lakin, ədəbiyyatın yalnız müvafiq biblioqrafik təsvir əsasında üzə çıxarılması, bir çox hallarda, onun əhəmiyyətli hissəsi qeyri-relevant mahiyyət kəsb edir. İlkin sənədin məzmununu açan annotasiya və referatlar biblioqrafik qeydin məlumatlılığını əhəmiyyətli şəkildə yüksəldir. (6)

Annotasiyalaşdırma və referatlaşdırma prosesləri ilkin sənədin məzmununun açılması dərinliyinə görə fərqlənir. Nəticədə sahə ədəbiyyatının annotasiyalaşdırılması – nəşrin mövzusunun, onun struktur quruluşunu, məqsəd və ideya istiqamətini açan qısa və ümumiləşdirilmiş xarakteristikasının tərkibindən ibarətdir. Referatlaşdırma prosesində isə ilkin sənədin məzmununun qısa şərtini özündə əks etdirən geniş xarakteristikası tərtib olunur. (3)

Annotasiya və referatın tərtibi metodikası biblioqrafik vəsaitin məqsəd və oxucu istiqamətindən asılıdır. Elmi-köməkçi göstəricilər üçün müxtəlif tipli annotasiya və referat tərtib olunur. Belə ki, nəşr olunmuş və çap olunmamış materialların məzmununu tam və dəqiq əks etdirən annotasiya və referatlar tərtib edilir. Təkrar sənədin tamlığı dedikdə, mətnin daha əhəmiyyətli elementlərinin (nəzəri fikirlər, faktik material) hamısının orada əks etdirilməsi başa düşülür. Təkrar sənədin dəqiqliyi dedikdə isə, ilkin sənəddə nəzərdən keçirilən ayrı-ayrı məsələlərin mühümlüyü və onun işıqlandırılması dərəcəsi nəzərə alınmaqla, ilkin

sənədin məzmununun adekvat formada tələbatçıya çatdırılması başa düşülür.

Göstərdiyimiz vəzifələrin yerinə yetirilməsi anket metodunun tətbiqi yolu ilə ilkin sənədin təhlili prosesinin formallaşdırılmasına imkan yaradır. Ümumi anketlər müvafiq elmlərin hər hansı sahəsində istifadə olunur. Lakin bu işdə bəzi çatışmazlıqlar var ki, onlar da müxtəlif sahələrin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almır. İxtisaslaşdırılmış anketlər daha geniş və konkret olur və buna görə də xidmət olunan mütəxəssislərin tələbatı ətraflı əks etdirilir. Bunu aşağıdakı nümunədən daha aydın görmək mümkündür.

Materialın təsviri ilə sənədin məzmununun təhlili üçün tərtib olunan ümumi anket «materialın adı», «quruluşu», «xüsusiyyəti» və i.a. kimi cəhətləri özündə əks etdirir. Bununla yanaşı qeyri-üzvi kimya üçün işlənib hazırlanmış yaddaşda (suallar) göstərdiyimiz cəhətlər başqa formada verilir. Məsələn: «maddənin adı və formulu», «spektrin tipi», «molekulun tipi», «maddənin aqreqat vəziyyəti», «fiziki xüsusiyyətlər», «kimyəvi xüsusiyyətləri» və s.

İlkin sənədin məzmununun təhlili planı kimi yaddaş əhəmiyyətli məlumatları nəzərdən qaçırmamağa imkan verir. O, mətnin üzə çıxarılmış elementlərinin təkrar sənədə daxil edilməsi tamlığını ümumiləşdirən vasitə kimi çıxış edir. Bu zaman tərtibatçı anketin elə cəhətlərinə diqqətli cəlb edə bilər ki, onlar xarakterizə olunan iş üçün əsas hesab olunur. Həm də annotasiya və ya referatı bu məsələ və ya cəhətin xarakteristikası ilə başlamaq lazımdır.

Təkrar sənədlərdə yalnız ilkin sənədlərin məzmununun əlamətləri deyil, onun janr xüsusiyyətləri (məsələn: nəzəri və ya eksperimental tədqiqat, sınaq, tətbiq və s.) əks etdirilir. Eyni zamanda cədvəllərin, qrafiklərin, layihələrin, şəkillərin, xəritələrin də məzmununu xarakterizə edir. Üzə çıxarılmış məlumatların tələbatçılara çatdırılması tamlığı hər şeydən əvvəl təkrar sənədin xarakterindən asılıdır.

Məsələn, annotasiya funksional məqsədinə görə məlumat və referativ annotasiyalara bölünür.

Məlumat annotasiyası anket suallarına verilən ən yığcam cavabların məzmunundan ibarətdir. Yəni, ilkin mənbədə nəzərdən keçirilən problemlərin, onların işıqlandırma dərəcəsini göstərməklə siyahısını, ilkin sənədin məqsəd istiqaməti, onun janrı və quruluşu haqqında məlumatları əks etdirir. Məlumat annotasiyası olduqca yığcam olmalıdır. Biblioqrafik təsvirə münasibətə dair dəqiqləşdirmə funksiyasını yerinə yetirən anotasiya sənədə geniş münasibəti, tənqidi fikri tələb etmir. Məlumat annotasiyası xüsusilə ümumi və elmi-köməkçi biblioqrafik göstəricilərdə daha geniş tətbiq olunur. Tövsiyə göstəricilərinin tərtibi zamanı isə məlumat annotasiyası əsas etibarilə məlumat nəşrlərinin, tədris-metodiki ədəbiyyatın, biblioqrafik vəsaitlərin, əsasnamələrin və digər sənədlərin xarakteristikası məqsədilə tətbiq olunur.

Referativ annotasiya məlumat annotasiyasının bütün sistemlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, əsas faktik məlumatlar haqqında daha müfəssəl məlumat verir.

İnformasiya xarakterli referatlarda çap olunmamış işlərdə və nəşr olunmuş materiallarda nəzərdən keçirilən proseslər və ya hadisələrin mahiyyəti ətraflı şərh olunur. Anketin suallarına uyğun olaraq onlarda (informasiya referatlarında) müəllifin arqumenti, nəticələri və tövsiyələri verilir, istifadə olunmuş metodika, avadanlıq və materialın xüsusiyyəti xarakterizə olunur, alınan nəticələrin tətbiqi sahəsi göstərilir. Genişləndirilmiş referat ilkin mənbənin mətnini özündə əks etdirir. Lakin, ikinci dərəcəli detallar, izahedici məlumatlar, həmçinin illüstrasiya elementləri ilkin mənbənin mətnindən çıxarıldıqdan sonra referata daxil edilir.

Bu və ya digər məlumatın müfəssəl, yaxud yığcam şəkildə əks etdirilməsi dərəcəsi yalnız təkrar sənədin növündən deyil, həmçinin bu məlumatların özlərinin

əhəmiyyətindən asılıdır. Müvafiq sahə ədəbiyyatına dair məlumat və referativ annotasiyalara, həmçinin referatlara, yeni ideyalar haqqında informasiyaların, ilk dəfə alınmış eksperimental məlumatların, yeni metodikanın daxil edilməsi çox zəruri və mütləqdir.

Bu materialları (nəzarət və ya eksperiment üçün istifadə olunan əsas faktik məlumatlar, ənənəvi metodika, məlum avadanlıq və s.) açan, illüstrasiya edən məlumatlar məlumat və referativ annotasiyalara daxil edildikdə əhəmiyyətli dərəcədə ixtisara məruz qalır. Nümunələr, qabaqcıl təcrübənin xülasəsi, müvafiq tədqiqatın zəruriliyi motivləri və ya işləməsi təkrar sənədə ya tamamilə daxil edilmir, və yaxud da ancaq yada salınır.

Mütəxəssislərin məlumat tələbatının differensiasiyasının sürətli inkişafı obyekt və hadisələrin (məsələn, yalnız tədqiqat metodları üzrə və ya yalnız nəticələrdən praktiki istifadə imkanları üzrə) nəzərdən keçirilən ayrı-ayrı cəhətləri və sair problemləri üzrə ədəbiyyatın təqdim olunması zəruriliyini irəli sürür. Bir sıra hallarda isə sənədin tam xarakteristikasını deyil, onun müəyyən bir hissəsinin xarakteristikasını tələb edir.

Buna əsaslanaraq demək lazımdır ki, sənədin xarakteristikası üsuluna görə annotasiya – ümumi, analitik və qrup halında annotasiyalara bölünür.

Sənədin bir hissəsi haqqında məlumat verən məhz analitik annotasiyadır. Analitik annotasiya sənədin yalnız bir hissəsini açır və annotasiyalaşdırılan əsər biblioqrafik vəsaitin mövzusunə tamamilə deyil müəyyən mənada aid olduqda tətbiq olunur. Analitik annotasiyanın başlıca vəzifəsi annotasiyalaşdırılan sənədin hansı hissəsi və cəhəti biblioqrafik vəsaitin bu və ya digər bölməsinə uyğun gəlməsini göstərməkdən ibarətdir. Analitik annotasiyanın iki əsas cəhəti fərqləndirilir. Bunlardan birincisi annotasiyalaşdırılan əsərin müəyyən cəhətini açır. İkincisi, əsərin müəyyən hissəsini ayırmağa xidmət edir.

Belə olan halda təhlil nəticəsində sənədin bölməsi və ya cəhəti üzə çıxarılır. Sənədin mətninin qalan hissəsi isə biblioqrafik göstəricinin məzmun istiqamətinə uyğun gəlmədiyi üçün təkrar sənədə daxil edilmir. Bu metodla tərtib olunan təkrar sənəd ixtisaslaşdırılmış vəsait adlandırılır.

Təkrar sənədin ixtisaslaşdırılmış xarakteristikası zamanı, annotasiya və ya referatın əvvəlində həmin problemin ilkin mənbənin mətnində nə dərəcədə müfəssəl işıqlandırılması, həmin problemin işin əsas mövzusu səviyyəsində və ya başqa məsələlərlə əlaqədə nəzərdən keçirilməsi mütləq qeyd olunmalıdır.

Annotasiya və referatlarda məlumatın təqdim olunmasının ənənəvi forması əlaqə mətni hesab olunur. Lakin bəhs edilən sahələrə dair təkrar sənədlərin əyaniliyinə cəhd göstərilməsi onun yeni formalarını meydana gətirmişdir. Bunlar cədvəl və qrafik formalardan ibarətdir.

Məlumatların təqdim olunmasının cədvəl forması çox sayda faktik məlumatların verilməsi zəruriliyi ortaya çıxdıqda tətbiq olunur. Annotasiya və referatlarda tətbiq olunan qrafik forma isə kimya üzrə ədəbiyyat göstəricilərində geniş yayılmışdır. Belə ki, kimya sahəsinə dair referatlara əsas birləşmələrin formulaları və ayrı-ayrı reaksiyalar daxil edilir. Bununla yanaşı təkrar sənədə böyük olmayan mətn hissə də daxil olunur.

Bu cür referatlar VİNİTİ-nin hazırladığı «Ftor» avtomatlaşdırılmış məlumat axtarış sistemində və amerika göstəricilərində tərtib olunur. Həmin referatlar standart formaya malikdir və hər bir məzmun elementi ciddi surətdə müəyyən olunmuş yerdə durur. Annotasiya və referatlarda məlumatın təqdim olunmasının qrafik üsulu biblioqrafik ədəbiyyat göstəricisinin nəzərdən keçirilməsi vaxtını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Son illərdə tətbiq olunan maşınla tərtib etmə metodu (avtomatlaşdırılmış referatlaşdırma) ilkin mənbənin mətnin-

dən çıxarış edilmiş ayrı-ayrı anlayışların, söz birləşmələrinin, əlavələrin siyahısını özündə əks etdirən təkrar sənədlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu məzmunlu hissələrin əhəmiyyəti onların bir-birilə əlaqəsi ilə, məndə yerləşdirildiyi yerlə, onların təkrarlanmasının təhlili yolu ilə müəyyən olunur. Maşınla xarakterizə olunmanın şübhəsiz üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, əllə tətbiq olunan metodlarla müqayisədə operativdir və onun hazırlanması üçün xərc də az çəkilir. Lakin maşınla hazırlanmış xarakteristika ilkin sənədin məzmununu dərinlən və tam əks etdirə bilmir. Ona görə də bu cür xarakteristikalar mütəxəssis tərəfindən hazırlanmış referatı qətiyyənlən əvəz edə bilmir. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, avtomatlaşdırılmış referatlaşdırmanın nəzəri əsaslarının və metodlarının işlənilməsi mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etmiş və bundan sonra da cəlb edəcəyinə heç bir şübhə ola bilməz.

Yuxarıda göstərdik ki, məlumat annotasiyalarının növlərindən biri də tövsiyə annotasiyasıdır. Tövsiyə annotasiyası müvafiq biblioqrafik vəsaitin ünvanlandırıldığı oxucu qrupunun tələbatına, hazırlıq səviyyəsinə, yaşına və digər xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq sənədi qiymətləndirir və xarakterizə edir. Tövsiyə annotasiyasının əsas məqsədi ən yaxşı ədəbiyyatı təbliğ etmək, tövsiyə olunan ədəbiyyata tələbatçının diqqətini cəlb etmək, onu maraqlandıрмаqdan və s. ibarətdir. Tövsiyə annotasiyalaşdırması məqsədyönlü, sistemli mütaliənin düzgün təşkilinə köməklik göstərməli, ədəbiyyatın öyrənilməsinə təsir etməlidir. Ona görə də tövsiyə annotasiyasında elementlər, müxtəlif xarakterli metodiki məsləhətlər və tövsiyələr əhəmiyyətli yer tutur.

Biblioqrafik sənədi qiymətləndirərkən əsasən tənqidi məqalələrə, xülasələrə, resenziyalara, elmi müzakirə materiallarına, soruq ədəbiyyatına, əvvəllər nəşr olunmuş biblioqrafik vəsaitlərə (mövzu ilə əlaqədar) və digər müvafiq mənbələrə əsaslanır. Bununla yanaşı, bir çox hallarda annotasiyalaşdırılan ədəbiyyata biblioqrafın şəxsi münasibəti,

onun hazırlıq dərəcəsi, şəxsi qabiliyyəti, təhsili həll edici rol oynayır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tövsiyə annotasiyası şəxsi təhsil, kütləvi-maarifçilik məqsədi daşıyan vəsaitlərdə tərtib olunur. Həmçinin tövsiyə annotasiyası bəzi hallarda elmi-köməkçi vəsaitlər üçün də hazırlanır. Bu o hallarda olur ki, ilkin sənədin elmi nöqteyi-nəzərdən daha əhəmiyyətli və qiymətli cəhətləri xarakterizə edilir. Bu da hər şeydən əvvəl məlumat annotasiyasından fərqli olaraq tövsiyə annotasiyasının biblioqrafik informasiyanı qiymətləndirmə funksiyasından irəli gəlir.

Oxucunun elmi görüş dairəsini genişləndirməyə kömək göstərən biblioqrafik vəsait üçün tövsiyə annotasiyasının tərtibi prosesi, elmi-köməkçi ədəbiyyat göstəriciləri üçün annotasiyanın tərtibi prosesindən bir qədər fərqlənir. Belə ki, məqsədyönlü təbliğat ədəbiyyatın qiymətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi tövsiyə annotasiyası üçün sənədi qiymətləndirə bilən məlumatlar, nəşrin mürəkkəbliyini göstərən faktlar və cəhətlər daha xarakterikdir və onlar mütləq annotasiyada öz əksini tapmalıdır. Elmi-köməkçi biblioqrafik vəsaitlər üçün isə bu göstərdiyimiz cəhətlər xarakterik hesab olunmur.

Tövsiyə annotasiyalaşdırması prosesində təhlilin anket metodu da tətbiq edilə bilər. Sənədin tövsiyə annotasiyasında əks etdirilən əsas cəhətləri aşağıdakılardır: nəşrin (sənədin) müəllifi haqqında məlumat; nəzərdən keçirilən məsələnin və ya problemin mahiyyəti; əsərin elmi qiyməti və aktuallığı, elmi dünyagörüşünün formalaşması üçün onun əhəmiyyəti, əsas ideyaların və müəllifin gəldiyi nəticələrin orijinallığı; oxucu istiqaməti, çap əsərinin dərk olunması üçün münasib olması.

Tövsiyə annotasiyası elmi-kütləvi ədəbiyyat sisteminə, canlı və dərk oluna biləcək bir dildə yayılmalıdır. Hazır olan tövsiyə annotasiyası son anda məlumat annotasiyasından bir o qədər də fərqlənmir. Bu da annotasiyada

elementlərin düzülüşündən asılı olur. Tövsiyə annotasiyasında elementlərin düzülüş ardıcılığı, bu məlumatlardan hansının tərtibatçı üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı olmasından asılıdır. Tövsiyə annotasiyasının quruluşundakı vahidlik hətta bir biblioqrafik vəsaitin daxilində məcburi deyil. Belə ki, eyni vəsaitin daxilində tövsiyə annotasiyaları müxtəlif quruluşda ola bilər.

Tövsiyə annotasiyasının müxtəlif formada tərtibi, nəhayət onun üç əsas formasını yaratmışdır. Bu da hər şeydən əvvəl sənədin xarakteristikasından asılı olur. Bunlar ümumi, analitik və qrup halında tərtib olunan tövsiyə annotasiyalarından ibarətdir. Ümumi annotasiya sənədi (əsəri) bütünlükdə xarakterizə edərsə, analitik annotasiya əsərin bir hissəsini, cəhətini xarakterizə edir. Qrup halında annotasiya isə məzmun etibarilə bir-birinə yaxın olan bir neçə sənədi birgə xarakterizə edir.

Tövsiyə-analitik annotasiya iki formada – a) əsərin müəyyən aspektini açan; b) əsərin müəyyən hissəsini ayıran; tövsiyə-grup annotasiyası üç formada – a) bir neçə əsərin ümumi tövsiyəsi; b) əsərləri məcmuəsinin ümumi xarakteristikası; c) annotasiyanın mətnində başqa əsərin xarakteristikası zamanı tərtib olunur.

Çap əsərinin məzmununun sistemləşdirilməsi hər hansı təsnifat sxeminin müvafiq bölmələrinə uyğunlaşdırılır. Bununla da sənədin yeri müəyyən olunur, onun başqa materiallarla əlaqəsi üzə çıxarılır. Nə qədər ki, bu cür əlaqə müxtəlif planlıdır (ümumi mövzusu, müəllif kollektivi, janr xüsusiyyətləri və s.) sistemləşdirmə prosesində sənədin çox cəhətli əksinə çalışılır. Məhz bu da yalnız sənədin məzmununu deyil, həmçinin əsərin yarandığı vaxtı və yeri, onun janr xüsusiyyətini və s. xarakterizə edən çoxkomponentli, mürəkkəb axtarış obrazının tərkibinə gətirib çıxarır. Sənədin sahəvi mənsubiyyəti və mövzusu, yəni özünə məxsus məzmun əlamətləri təsnifat sxemlərində, predmet rubrikalarında və ya açar sözlərdə indekslərlə əks etdirilir.

Əgər, təbiətşünaslığa dair biblioqrafik vəsait predmet prinsipi əsasında qurulursa, bu zaman predmet rubrikaları tətbiq olunur. Ədəbiyyatın sistemli düzülüşü hallarında isə sistemli qruplaşdırma zamanı əsas götürülən təsnifat sxemində qəbul olunmuş bölmə və yarım bölmələrin indeksləri göstərilir. Predmet düzülüşündə köməkçi açarın düzülüş üsulu axtarış obrazı kimi təsnifatın indeksinə və predmet rubrikasına daxil olur. Axtarış əlamətlərindən çoxu (məsələn: müəllifin inisialı, təşkilatın və firmanın adı, ixtiraların və standartları təsvir nömrəsi və sinfi) formal hesab olunur və məndən sitat gətirilən zaman fikirləşmək tələb etmir. Həmin axtarış əlamətlərini əvvəlcədən yaradılmış sözlüklərlə (təsnifatla, predmet rubrikalarının siyahısı və s.) eyniləşdirmək, uyğunlaşdırmaq olmaz.

Belə ki, həmin axtarış əlamətləri sinonimlərin kənarlaşdırılmasına və ya yaradılmasına ehtiyac duymurlar. Ona görə də formal əlamət üzrə qruplaşdırma və sistemləşdirməni daha asan avtomatlaşdırmaq mümkündür.

Məzmun əlamətləri əksər hallarda hər hansı sözlüklə əlaqələndirilir. Belə bir proses məzmun indeksləri ilə nizama salınan proses hesab olunur. Leksikanın sonrakı normallaşdırılması olmadan sənədin (əsərin) mətnindən daha əhəmiyyətli sözlərin (açar sözlərin) üzə çıxarılması yolu ilə axtarış obrazının tərtibi indekslə nizama salınmayan proses hesab edilir. Məzmun indeksləşdirilməsi nizamlama prinsipinin həyata keçirildiyi nəşrlərə misal olaraq referativ jurnalları göstərə bilərik. İndeksləşdirmə ilə nizamlanmayan proses isə ABŞ-da permutasion göstəricilərin hazırlanması zamanı istifadə olunur.

Göstərmək lazımdır ki, hazırda açar sözlərin üzə çıxarılması və qruplaşdırılması çox asanlıqla avtomatlaşdırılır. Buna görədir ki, permutasion göstəricilər operativ surətdə və az vəsait sərf etməklə hazırlanır. Lakin açar sözlərlə indeksləşdirmə (sistemləşdirmə) müəyyən mənada istənilən nəticəni əldə etməməyə də səbəb ola bilər. Bu, bir

tərəfdən, axtarış zamanı çoxlu vaxt itkisi ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən qeyri-relevant informasiyanın verilməsi ilə bağlıdır. Məhz bu səbəblərdən də açar sözlərlə sistemləşdirmənin geniş yayılma imkanları məhdudlaşır.

Təbiətsünəşliq, texnika və kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı üçün nəzarət olunan məzmun indeksləşdirməsi keyfiyyətində hər şeydən əvvəl sistemli (cari göstəricilərin tərtibi üçün) və mövzu və ya problem-mövzu (retrospektiv göstəricilərin tərtibi məqsədilə) sistemləşdirilməsi istifadə olunur. Buna əsasən də ədəbiyyat göstəricisinin (cari və ya retrospektiv) rubrikalarının əsas sırası yaranmış olur.

Predmetləşdirmə, həmçinin formal əlamətlərdən istifadə olunması hər hansı biblioqrafik vəsaitə çoxlu sayda köməkçi açarın (aparatin) tərtib olunmasına imkan verir. Kombinasiya edilmiş müxtəlif növ sistemləşdirmənin məcmusu sənədin məzmununu çoxcəhətli əks etdirməyə real imkan verir.

Yalnız biblioqrafik təsvirin bazası əsasında sistemləşdirmə sənədin məzmununun bütün dəqiqliyi isə açılmasını təmin etmir. Bununla yanaşı tam mətn üzrə sistemləşdirmə son dərəcə çox vaxt və zəhmət tələb edir. Ona görə də hazırda biblioqrafik təsvir, annotasiya və referat əsasında axtarış obrazının (köməkçi aparatın) tərtibi daha geniş yayılmışdır.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, biblioqrafik təhlilin haqqında bəhs etdiyimiz bütün prosesləri qarşılıqlı əlaqədardır və ilkin sənədə uyğun olaraq tələb olunan həqiqi informasiyaları əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Z.H. *Azərbaycan biblioqrafiyasının bəzi metodik məsələləri*// *Elmi əsərlər: Kitabxanaşünəşliq və*

biblioqrafiya seriyası/ Azərbaycan Dövlət Universiteti.- 1978. -№1.- S.26-38.

2. İsmayilov N. Vəzirova R. *Biblioqrafik tərtibatın metodikası.*-B.: Mütərcim, 2004.-52s.

3. *Библиография естественнонаучной литературы.*- М.: «Книга», 1983.-С.134-146

4. *Библиографическая работа в библиотеке: организация и методика. Учебник.*-М.: «Книжная палата», 1990.- 254с.

5. *Библиография техники.* Ч. Ы.-М., 1975.-С.174-219.

6. *Леонов В.П. Реферирование и аннотирование научно-технической литературы.*-Новосибирск, 1986.-С.12

7. *Справочник библиографа/ науч.ред.: А.Н.Ванеев, В.А.Минкина.*-СПБ.: Профессия, 2002.- 528с.

Надир Исмаилов

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ЕСТЕСТВЕННО, ТЕХНИЧЕСКОЙ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

РЕЗЮМЕ

В статье излагается научно-теоретический уровень библиографического анализа естественнонаучной, технической и сельскохозяйственной литературы в контексте традиционной методики библиографирования источников информации.